

Ajandaa Ummataa

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Barnoota boqonnaa kanaa erga barattee booda:

- Duula HIV/Eedsii balleessuu keessatti ni hirmaatta.
- Fakkeenya sarbamu mirga daa'iimmanii ni kennita, akkasumas akkaataa sarbiinsa kana jalaa ittiin ba'amu ni beekta.
- Dhaabbilee naannowwan Afrikaa adda addaa kassatti dhaabbatan, biyyoota miseensota isaanii ta'anii fi kaayyoowwan dhaabbileen Baha Afrikaa irratti xiyyeeffatan addaan ni baafatta.

4.1. DHIMMOTA UMMATAAN WALQABATAN

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana erga barattee booda:

- HIV/Eedsii irratti duuluuf tokkummaan hawaasaa barbaachisaa ta'uu isaa ni ibsita.
- Ilaalcha namoota HIV/Eedsii qabaman waliin jiraachuu fi barachuu isaanii ni ibsita.
- Namoota HIV/Eedsii qabaman irratti loogii uumuu fi fanfanuun sirrii akka hin taanee fi maatiiwwan dhibee kanaan qabaman kunuunsuu fi gargaaruun barbaachisaa ta'uu isaa ni ibsita.

Tokkummaa fi itti gaafatamummaa ummataan HIV/Eedsii balleessuuf irratti duuluu

HIV/Eedsii

Dhukkubni HIV/Eedsii rakkoo guddaa addunyaa qunnameedha. Dhukkubni kun baayyee yaadessaa kan ta'ee fi waan humna oomishaaf ooluu kanneen umurii dargaggummaa keessa jiran hubuufidha. Hanga ammaattis taanaan namoonni miliyoonatti lakka'aman dhukkuba kanaan du'aniiru. Dhukkubni kun irra caalaatti kan daddarbu qunnamtii saalaan ta'uun isaa beekameera. Kana malees, dhiigni nama Vaayirasii kanaan faalamee qaama madaa'aa nama birootti yoo dabalame dhukkuba kana ni dabarsa. Kanaafuu, waan qara qabutti, lilmoo namni biroon ittiin fayyadametti fayyadamuu dhiisuun, dhukkubni kun akka nama hin qabne gochuu ni danda'ama. Irra caalaatti saal-qunnamtii of eeggannoo hin qabne irraa of qusachuun barbaachisaadha.

Mallattoon nama dhukkuba kanaan qabame maal fa'a? Mallattoowwan gurguddoon nama dhukkuba kanaan qabamee kanneen armaan gadiiti.

1. Ulfaatinni qaamaa (body weight) hir'ataa deemuu,
2. Garaa kaasaan yeroo dheeraa qunnamuu
3. Dhaqina (qaama) gubaa yeroo dheeraa fa'a.

HIV/Eedsiin irra caalaatti kan hubaa jiru biyyoota Afrikaa gammoojjii Sahaaraa gadii ta'uu isaa gabaasa Baankiin Addunyaa bara 2002tti baase ni ibsa. Akka gabaasa Baankii Addunyaa bara 2002tti namoota yeroo yerootti dhukkuba kanaan qabaman keessaa walakkaa ol kanneen ta'an dargaggoota umuriin isaanii waggaa 15 hanga 24 ta'anidha. Kanneen dhukkuba kanaan faalamaa jiranis namoota biyyoota hiyyeessa ta'aniiti. Keessumaa, biyyoota gammoojjii Sahaaraa gad jiran kanneen baay'naan miidhamanidha.

Itoophiyaanis biyyoota dhukkuba kanaan baayyee miidhaman keessaa ishee tokko. Sababa dhukkuba kanaan kan ka'e daa'imman hedduun abbaa fi haadha malee hafaa jiru. Akka gabaasa Ministeera fayyaa Itoophiyaatti (bara 2002) lakkoofsi daa'imman abbaa fi haadha malee hafan inni bara 2001tti miliyoona 1.2 ture bara 2007tti gara miliyoona 1.8 yammuu ol guddatu bara 2014tti immoo gara miliyoona 2.5tti ol guddata jedha. Haalli kun hangam sodaachisaa akka ta'e kan ibsuudha.

Gara Oromiyaatti yeroo dhufnu immoo naannoo dhukkubichaan baayyee miidhamaa jirtu ta'ushee ni hubanna. Oromiyaa keessaa magaalonna daldalli keessatti adeemsifamuu fi geejjibni keessa darbu caalmaatti kanneen dhukkuba kanaan miidhamanidha. Akka Waajjirri Ittisaa fi To'annoo HIV/Eedsiin Oromiyaa ifa taasisetti dhukkubni kun baay'inaan godinoota magaalonna gurguddoon keessatti argaman kanneen akka Shawa Bahaa, Wallagga Bahaa fi Jimma keessatti babal'atee argama.

Dhiibbaa HIV/Eedsiin Misooma Irratti Qabu

- Akka biyyaatti qusannaa fi inveestimantii jiru ni xiqqeessa.
- Baasii seektara fayyaa ol kaasa.
- Oomishtummaa hir'isuun galii dhuunfaan argamu ni xiqqeessa.
- Daa'imman maatii malee hambisa.
- Hirmaannaa barattootaa manneen barnootaa keessatti ni xiqqeessa.

Dhiibbaa HIV/Eedsiin tokkoon tokkoo namaa irraan gahu biyya irratti miidhaa guddaa geessisaa jira. Kana waan ta'eef mootummaan Waajjira dhukkuba kana hordofee barnoota hawaasaaf kennu Ministeera Fayyaa jalatti dhaabuun isaa ni yaadatama. Haaluma kanaan barnoonni naannolee hunda keessatti ballinaan kennamaa jira.

Akkaataa Ittiin HIV/Eedsiin Ittifamuu Danda'u

Hanga ammaatti HIV/Eedsiif qorichi/qorsi/hin argamne. Ittisuufilee talaalliin hin argamne. Bakka qorichaa fi talaalliin hin argamnetti falli ittiin dhukkuba kana irraa of eeguun danda'amu karaa inni itti daddarbu irraa of qusachuudha.

Hawaasni hundi karaalee dhukkubni kun ittiin daddarbuu danda'u sirriitti hubatee akka irraa of eegu gochuuf bal'inaan barsiisuun barbaachisa. Kana malees, dargaggoonni manneen barnootaati kaasanii barachuun waan irra jiruuf sadarkaa tokkoffaatii kaasee sirna barnootaa keessa galfamee barsiisuun dirqama ta'a. Barsiisonnis badii dhukkubni kun biyya irraan ga'uu danda'u barattootaaf sirriitti qabachiisuun irraa eegama.

Loogii fi fanfanuu/qooduu hambisuu

Hawaasni ilaalcha loogii fi qooduu irraa bilisa akka ta'uuf hubachiisuun gaarii ta'a. Vaayirasii HIVtiin qabamuun yakka miti. Akka tasaas ta'uu danda'a. Kana waan ta'eef lammii dhukkuba kanaan qabame

qooduu fi of irraa fageessuun namoonni akka of dhoksan waan taasisuuf dhukkubichi caalmaatti baballachuu danda'a. Haala kana hambisuu fi namoonnis lammummaa isaaniitti boonanii ifa of taasisuun namoonni biroon akka hin qabamneef jaalala argarsiisuu ni barbaachisa.

Kunuunsuu fi gargaaruu

Namoonni dhukkuba HIV/Eedsiin qabaman kunuunfamuu qabu. Hojjatanii jiraachuuf humna dhabuu waan danda'aniif gargaarsa lammii isaanii ni barbaadu. Nyaaata bilicheessanii kennuufii, huccuu isaanii miiccuufii akkasumas, tajaajila mana yaalaa akka argatan gargaaruun ni barbaachisa. Kana irratti dargaggoonni gurmaa'anii hojjachuu fi namoota biroollee barsiisuu qabu.

GILGAALA 4.1A

Gaffii Gaggabaabaa

1. Dhibeen HIV/Eedsii addunyaa keessaa caalmaatti naannoo kam miidhaa jira?
2. Mallattoolee namni dhukkuba HIV/Eedsiin qabame agarsiisu maal fa'i?
3. Dhiibbaa HIV/Eedsiin misooma irratti geessisu keessaa sadii barreessi!

4. Karaalee HIV/Eedsiin ittiin daddarbu maal fa'i?
5. HIV/Eedsii ittisuuf tarkaanfii inni guddaan fudhatamuu qabu maali?

Saffisaan dabaluu Lakkoofsa Ummataa

Sababoota guddina ummataa saffisiisan beektaa? Guddina industirii booda baayyinni ummataa saffisaan dabalaa dhufe. Oomishinni midhaan nyaataa fooyya'aa deemuun isaa dhalli namaa midhaan nyaataa gahaa ta'e argachuu danda'e. Kana malees, dhukkuboota jiraniifis qorichi argamuun isaa daa'imman dhalatan baayyinaan akka guddatan taasiseera. Namoonni dhukkuba adda addaan qabaman mana yaalaa deemuun qoricha waan argataniif hammi du'aa xiqqaachaa deemu danda'e. Teekinoolojiin saffisaan guddachaa deemuun isaa manni keessa jiraatanii fi bakki jireenyaa fooyya'aa akka deemu taasise. Haallan kunniin lakkoofsi ummataa baayyachaa akka deemu taasiseera.

Bara 1820tti lakkoofsi ummata addunyaa biliyoona tokko ture. Bara 1990tti immoo gara biliyoona jahaatti ol ka'e. Akkuma armaan olitti ibsame guddina lakkoofsa ummataaf sababni tokko jijjiirama hamma dhalootaati fi hamma du'aa irratti muldhateedha. Kana jechuun yeroo hamma dhalootaa hamma du'aa caalu baayyinni ummataa ni dabala jedhama. Karaa biroo umuriin namni tokko biyya lafaa irra itti jiraatu murteessaadha. Biyyoota dinagdeen guddatan keessa namoonni umurii dheeraa jiraatu. Namoonni biyya dinagdeen gadi aanaa ta'e keessa jiraatan immoo umurii xiqqaa jiraatu. Kun kan ta'eefis haala jireenyaan walqabateen eegumsa fayyaa biyya sana keessa jiraatuun muldhata. Hawaasni galii gahaa qabu nyaata gahaa argata, mana jireenyaa fi bakka jireenyaa qulqulluu ta'e keessa jiraata. Haalli kun immoo fayyaan isaa akka eegamu taasisa. Fayyaan eegamuun immoo umurii dheeressa.

Gabatee 4.1: Baay'ina Ummata Addunyaa Dhibbantaa Daballii fi Umuriin

Ardii	Baay'ina Ummataa Miliyoonaan Bara 2008tti	Hamma dabaltii Dhibbantaa (%)	Umurii (%)		
			0-14	15-64	64 ol
Eeshiyaa	3,879	1.3	30	64	6
Afrikaa	922	2.4	43	54	3

Awurooppaa	73	0.1	17	68	15
Ameerikaa Kaabaa	528	0.6	20	67	13
Ameerikaa Kibbaa	382	1.7	32	62	6
Oshiniyaa	32	1.0	21	69	10

Madda: Encarta 2009.

Haallan Baay'ina Ummataa Murteessan

Wantootaa baay'ina ummataa murteessan maal fa'a akka ta'an beektaa?

1. **Hamma Dhalataa (Birth Rate):** Bara tokko keessatti namoota 1,000 keessaa lakkoofsa daa'imman dhalatan jechuudha. Kunis kan shallagamu:

$$\text{Hamma Dhalataa} = \frac{\text{Baay'ina daa'imman waggaa tokkotti dhalatan}}{\text{Baay'ina Ummata Walakkaa Waggaa Sanaa}} \times 1,000$$

(H.Dh)

Fakkeenyaaf, biyya 'X' keessa bara 2000tti ummata miliyoona 20tu jiraata haa jennu, Lakkoofsi daa'imman bara sana keessa dhalatan immoo kuma dhibba shan (500,000) haa jennu. Kanaafuu, haala foormulaa armaan oliitti kennameen:

$$\text{H.Dh} = \frac{500,000}{20,000,000} \times 1,000 = 25$$

Kana jechuun namoota 1,000 keessaa daa'imman 25tu dhalate jechuudha.

2. **Hamma Du'aa (Death Rate):** Kana jechuunis bara tokko keessatti namoota 1,000 keessaa meeqa akka du'an agarsiisa. Kunis kan shallagamu,

$$\text{Hamma Du'aa} = \frac{\text{Baay'ina namoota waggaa tokko keessatti du'anii}}{\text{Baay'ina Ummata Walakkaa Waggaa Sana}} \times 1,000$$

(H.Du)

Fakkeenyaaf, biyya "T" armaan oliitti kenname keessaa bara 2000tti ummata biyyichaa keessaa namoonni 300,000 du'aniiru haa jennu. Kanaafuu, haala foormulaa kennameen:

$$\text{H. Du} = \frac{300,000}{20,000,000} \times 1,000 = 15$$

Kana jechuun namoota 1,000 keessaa kan du'an namoota 15 jechuudha.

Kana irraa yammuu kaanu bara 2000 keessa garaagarummaa hamma dalataa fi hamma du'aa yoo ilaalle, $25 - 15 = 10$ ta'a. Lakkoofsi kun kan agarsiisu bara 2000tti namoota 1000 keessaa meeqa akka dabaleedha. Gama biraatiin lakkoofsa kana gara dhibbantaatti geeddaruun baay'ina ummanni dhalootaan dabaluu beekuun ni danda'ama. Haaluma kanaan:

$$\frac{25 - 15}{1,000} = \frac{10}{1,000} = \frac{10}{1,000} \times 100 = 1\%$$

Kana jechuun ummanni biyya 'T' waggaaatti 1% dabalaa deema jechuudha.

3. **Godaansa:** Ummanni biyya yookiin nannoo tokkoo sababa adda addaatiin gara biyya birootti yookiin naannoo birootti ni baqata. Bakka itti baqatamu keessatti lakkoofsi namootaa ni dabala. Bakka keessaa baqatamu immoo lakkoofsi ummataa ni hir'ata yookiin ni xiqqaata. Ummanni sababa waraanaa fi hongeen bakka bakkatti baqata. Haalli kun yeroo waraanni waliinii Ruwaandaa keessatti ta'e muldhateera.

Haallan Faca'iinsa ummataa Murteessan

Bakka ummanni hedduminaan yookiin haphinaan keessa jiraatu addaan baaftee beektaa? Mee nannoo beektuu himuu yaali.

Faca'iinsi ummataa addunyaa keessatti haala walfakkaatuun hin argamu. Sababoonni faca'iinsa ummataa murteessan akka armaan gadiitti taa'aniiru.

1. **Haala Qilleensa Baramaa:** Naannoo qilleensi baramaan jireenya namaaf mijaa'aa ta'e keessa namni hedduminaan jiraata. Naannoo qilleensi baramaan jireenyaaf mijaa'aa hin taane keessa namni baay'inaan hin jiraatu. Fakkeenyaaf, gammoojjii hoo'aa keessa, qilleensa baayyee diilalla'aa keessa namoonni baay'inaan hin jiraatan. Naannoon gammoojjii hoo'aa ilbiisota dhukkuba fidan waan qabuufis namoonni baay'inaan keessa hin jiraatan.
2. **Haala Teessuma Lafaa:** Naannoo teessummi lafaa qonnaaf mijaa'aa hin taane jireenya namaaf hin ta'u. Kanaafis namoonni baay'inaan keessa hin jiraatan. Fakkeenyaaf, lafa caccabaa, haallayyaa, caffaa'aa ta'e irra namoonni baay'inaan hin jiraatan. Naannoo bishaan qaban, jallisiif mijaa'oo ta'an, lafa diriiroo ta'an irra namoonni hedduminaan ni jiraatu.
3. **Biyyee:** Naannoo biyyee gabbataan jiru qotiisaaf mijaa'aa waan ta'eef namoonni hedduminaan irra jiraatu. Naannoo biyyee gabbataan hin jirre garuu namoonni baay'inaan irra hin jiraatan.
4. **Albuudaa:** Naannoo albuuddan keessatti argaman namootaaf carraa hojii waan argamsiisaniif namoonni hedduminaan keessa jiraatu.

Heddummina Ummataa

Heddummina ummataa jechuun baay'ina ummataa kan naannoo murtaa'aa tokko irra jiraatu jechuudha. Heddummina ummataa kan beeknu baay'ina ummataa fi baliina lafa ummanni sun irra jiraatu walbira qabnee yeroo ilaalludha. Heddummina beekuuf foormulaa armaan gadii fayyadamna.

$$\text{Heddummina Ummataa} = \frac{\text{Baay'ina Ummataa Biyya Sanaa Keessa Jiraatu}}{\text{Baliina Lafa Biyya Sanaa}}$$

Fakkeenyaaf, biyya 500,000 Km² baldhatu keessa ummanni miliyoona 30 ta'u ni jiraata yoo ta'e, heddummini ummata biyya kana keessatti meeqa ta'a?

$$\text{Heddummina} = \frac{30,000,000}{500,000 \text{ km}^2} = 60 \text{ N/km}^2$$

Kana jechuun namoota 60tu (60 N) lafa iskuweer killomeetira tokko (1 km²) irra jiraata jechuudha. Mee Gabatee armaan gadii irraa heddummina ummataa ardiilee adda addaa keessa jiraatu haa ilaallu.

Gabatee 4.2: Heddummina Ummataa ardiin

Ardii	Baldhina Lafaa (km ²)	Baay'ina Ummataa (bara 2008)	Heddummina Ummataa (N/km ²)
Eeshiyaa	43,820,000	3,879,000,000	86.70
Afrikaa	30,370,000	922,011,000	29.30
Ameerikaa Kaabaa	24,490,000	528,720,588	21.0
Ameerikaa Kibbaa	17,840,000	382,000,000	20.8
Awwurooppaa	10,180,000	731,000,000	69.7
Awustiraaliyaa	9,008,500	32,000,000	3.6

Madda: Encarta 2009.

Rakkoolee Saffisaan dabaluu Ummata Baha Afrikaa

Ardii Afrikaa keessatti lakkoofsi ummataa bara 1950 asitti saffisaan baayyachaa dhufeera. Kunis ta'uu kan danda'eef tajaajilli eegumsa fayyaa fi haalli midhaan nyaataa fooyya'aa waan dhufeedidha. Kana jechuun immoo ummanni tajaajila barbaadu hunda ga'umsaan argateera jechuu miti. Haa ta'u malee, baay'inni lakkoofsa ummataa Afrikaa fi biyyoota guddina dinagdeen boodatti hafoo ta'an keessatti muldhatu guddina dinagdee argamaa jiru waliin kan walgitu miti. Kana irraa kan ka'e rakkoolee hedduun biyyoota Baha Afrikaas mudachaa jiru. Isaanis:

- Midhaan nyaataa gahaa ta'e dhabuu,
- Manca'ina qabeenya uumamaa,
- Tajaajila hawaasummaa gahaa ta'e argachuu dhabuu fa'a.

Akkuma gabatee armaan olitti ibsame ummanni Afrikaa lafa iskuweer kiilomeetira tokko irra jiraatu gara nama soddomaatti siqeera. Haalli kun immoo wagga waggaan dabalaa kan deemu ta'ee argama. Baha Afrikaa immoo bakka hedduutti lafa jireenyaaf mijaa'aa ta'e waan qabduuf baay'inni lakkoofsa ummataa dabalaa kan deemu ta'uun isaa kan wal nama gaafachiisu miti. Yeroo kun ta'u immoo lafti qotiisaaf oolu heddummina namaa irraan kan ka'e xiqqaachaa deemuun isaa hin hafu. Baldhinni lafaa baay'ina namaa waliin walgituu yammuu dhiisu oomishinni midhaan nyaataa lafa ciccitaa irraa argamu ni xiqqaata.

Hanguma lakkoofsi ummataa dabalaa deemu lafa qonnaa barbaachuuf jecha bosona ciruu fi gubuun qabeenya uumamaa mancaasuun ni hordofa. Haalli kun immoo madaallin uumamaa akka jeeqamu taasisa. Bineensonni ni godaanu, gammoojjummaan ni babaldhata.

Baay'inni lakkoofsa ummataa guddina dinagdee waliin wal hingitu yoo ta'e tajaajila hawaasummaa ummanni argatu gahaa hin ta'u. Ummanni mana jireenyaa gahaa ta'e tajaajila fayyaa gahaa ta'e, mana barnootaa gahaa ta'e, tajaajila geejjibaa gahaa ta'ee fi k.k.f. argachuu hin danda'u. Haallan kunniin biyyoota dinagdeen boodatti hafoo ta'an hunda keessatti muldhata. Baha Afrikaas kanneen keessaa ishee tokko.

GILGAALA 4.1B

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Guddina industiriin booda baay'inni lakkoofsi ummataa maaliif saffisaan baayyate?
2. Haallan baay'ina ummataa murteessan tarreessi!
3. Haallan faca'iinsa ummataa murteessan tarreessi!
4. Foormulaa heddummina ummataa ittiin shallagamu barreessi!
5. Sababa ummanni Afrikaa bara 1950 booda saffisaan baayyateef maali?

4.2. MIRGOOTA DAA'IMMANII FI EEGUMSA GODHAMUUFII QABU

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana erga barattee booda:

- Mirgoonni bu'uura daa'immanii maal fa'a akka ta'an ni ibsita.
- Mirgoonni daa'immanii kunniin akkamiin akka sarbaman ni ibsita.

Mirgoonni daa'immanii maal fa'aa akka ta'an beektaa? Yaa'iin Waliigalaa Dhaabbata Mootummoota Walta'anii Mudde 20 bara 1989 tti Konveenshiniin Mirgoota Daa'immanii mirkaneesseera. Konveenshiniin kunis Fulbaana 2, bara 1990 irraa eegalee hojii irra akka oolu taasifameera. Konveenshiniin Mirgoota Daa'immanii kun kutaa 3 fi Keeyyata 54 of keessatti qabata.

Konveenshiniin Mirgoota daa'immanii mirkaneessuun kan barbaachiseef keessaa muraasni daa'imman qaamaanis ta'e bilchina sammuu kan hin qabne waan ta'aniif osoo hin dhalatinis ta'ee erga dhaltanii booda kunuunsi kan isaan barbaachisu waan ta'eef; addunyaa keessatti biyyoota hunda keessa daa'imman balaa guddaa irratti kufanii argaman waan jiraaniif. Akkasumas, biyyoota hunda keessatti jireenya daa'immanii fooyyessuuf walta'iinsa addunyaa barbaachisaa ta'uun isaa hubannoo waan argateefidha.

Manni Maree Bakka Bu'oota Mootummaa Ce'umsa Itoophiyaas Sadaasa 29, bara 1984 A.L.I tti Konveenshiniin Mirgoota Daa'immanii kana fudhachuun mirkaneesseera. Haalli kunis Mootummaan Itoophiyaa mirgootaa fi guddina gaarii daa'immaniif xiyyeeffannaa inni kennu agarsiisa.

Kana irraa ka'uun Heera Mootummaa Itoophiyaa keessatti Keeyyata 36 irratti Mirgi Daa'immanii taa'eera. Heera kana keessatti daa'imman Mirga Lubbuun jiraachuu, Maqaa fi Lammummaa argachuu, Warra isaan guddisuuf seeraan mirga qaban beeku fi kunuunsa isaanis argachuu, gochawwan humni isaanii ittiin saamamu irraa eegamuu, hojii fayyaa fi nageenya isaanii irratti miidhaa fidu hojjachuu irraa eegamuu, adabbii qaama isaanii irratti miidhaa fidu irraa eegamuu fa'a tuqameera.

Sarbiinsa Mirga Daa'immanii

- **Miidhaa qaama Daa'immanii irraan gahuu:** Daa'imman maatii isaaniin yookiin namoota guddisuuf fudhataniin yookiin namoota biroon adabbiin qaama isaanii irratti miidhaa geessisu irratti raawwatamuu akka hin qabne Konveenshiniin Mirga Daa'immanii Keeyyata 19 irratti eerameera. Haaluma kanaan Heera biyya keenyaa keessas haalli kun dhorkaa ta'uun isaa taa'eera.
- **Butii:** Ijoollee dubaraa fedha isaanii malee humnaan haadha manaa godhachuuf bakka adda addaatti gochi buttaa irratti raawwatama. Gochi kun immoo qaamaa fi sammuu (qalbii) isaanii irratti miidhaa guddaa uuma. Kanaafuu, seeraan dhorkaa ta'uun isaa beekamaadha.
- **Daa'imman Bakkaa Bakkatti Geessuu:** Daa'imman seeraan ala faayidaa itti argachuuf biyya tokkoo yookiin naannoo tokkoo gara naannoo birootti geessuun yookiin geessuu yaaluun mirga daa'immanii irratti yakka hojjachuudha. Mirga namummaas akka sarbuutti lakkaa'ama. Kana waan ta'eef seeraan nama gaafachiisa.
- **Humna Daa'immaniitti Garmalee Fayyadamuu:** Daa'imman humna isaaniitti ol hojii akka hojjataan taasisuun yakka. Daa'imman mirga kunuunsa argachuun guddachuu waan qabaniif daa'immummaa isaaniitti mirga barachuu qabu. Haa ta'u malee, haala humna isaaniin walmadaaleen maatii isaanii hojiin gargaaruu ni danda'u. Kanaan ala hojii humna isaaniitii ol ta'e akka hojjatan taasisuun bu'aa hojii isaaniitti fayyadamuun seeraan ala.

Itoophiyaas taate biyyoonni Baha Afrikaa biroon Konveenshiniin Mirgoota daa'immanii fudhachuun kanneen hojii irra oolchan yoo ta'ellee bakka hundumaatti guutummaa guutuutti hojii irra ooleera jechuun nama rakkisa. Barnoota dhabiinsaa fi rakkoollee dinagdee irraan kan ka'e mirgoonni daa'immanii Dhaabbata Mootummoota Walta'aniin labsame akka barbaadametti hojii irra hin oolle. Haa ta'u malee, tattaaffiin guddaan taasifamaa jira.

Haallan Itti Daa'imman Miidhaa Jalaa Ba'uu Danda'an

Haala daa'imni tokko miidhaa adda addaa jalaa ba'uu itti danda'u himuu dandeessaa? Daa'imman miidhaa qaama biroon isaan irra ga'uu danda'u jalaa ba'uu yookiin irraa of eeguuf tarkaanfiiwwan armaan gadii fudhachuu qabu.

Diduu, jalaa dheessuu, nama guddaatti himuu

Namni isaan hin beekne tokko maallaqa itti agarsiisee gowwomsee fudhatee deemuu yoo barbaade diduu qabu. Humnaan yoo inni qabuu barbaade jalaa dheessuu qabu. Namni guddan isaanitti dhiyoo yoo jiraate dhimma kana itti himuun gargaarsi akka taasifamuuf gochuun irra jira.

Dhiibbaa hiriyaa irraa of eeguu

Daa'imman baayyeen dhiibbaa hiriyaa isaaniin irra gahuun gochawwan miidhaa isaan irraan gahu hojjatu. Gochawwan kanneen akka saal-qunnamtii umrii malee, gochoota araada nama qabsiisan fa'a, irratti bobba'anii argamu. Gochawwan kunniin immoo miidhaa guddaa qaamaa fi sammuu isaaniin irraan waan gahuuf irraa of-eeguun ni barbaachisa. Hiriyoota gochawwan akkasii irratti hirmaatan irraa of-eeguun gaariidha.

Wantoota dhohanii fi albuuddan balaa fidan irraa of eeguu

Daa'imman wantoota dhohan osoo hin beekin dhakaa yookiin sibiilaan rukutuun yookiin ittiin taphachuun lubbuu fi qaama isaaniin irra balaa guddaan qaqqaba. Kana waan ta'eef wantoota dhohanii fi albuuddan miidhaa qaqqabsiisan irraa of-eeguun barbaachisaadha. Wanta lafaa argan kamiyyuu osoo maal akka inni ta'e addaan hin baasin ittiin taphachuu yaaluun balaaf kan nama saaxilu ta'uun isaa beekamuu qaba.

Akkaataa Ittii Balaa Uumamu Irraa Of eegan

Daa'imman balaa sababa adda addaan uumamaniin miidhamuu danda'u. Kana waan ta'eef, sababoota kanneen dursanii beekuun isaan barbaachisa. Sababoota balaan ittiin uumamuu danda'u keessaa muraasa akka armaan gadiitti haa ilaallu.

- **Shiboo elektirikii:** Shiboan elektirikii pilaastikii keessaa ba'ee jiraachuu isaa osoo hin hubatin daa'imman harkaan yoo qaban balaan irra ga'uu danda'a. Kana malees, ibiddi elektiriin ka'u daa'imman irraan balaa geessisuu danda'a. Kana waan ta'eef, daa'imman balaa elektiriikiin akka hin hubamneef maatiin gorsi kennamuufii qaba. Sarara elektirikii akka argan tuttuquu irraa of-eeguu qabu.
- **Summii:** Wantoota summaa'oo ta'an daa'imman dursanii beekuu qabu. Yoo kun hin ta'in osoo hin beekin afaan isaaniin keessa galfachuun balaaf saaxilamuu danda'u. Summii qaama isaaniis tuqsiisuun miidhaan qaama irra ga'uu danda'a. Kanaafuu, daa'imman wantoota summaa'oo ta'an irraa of-eeguu qabu.
- **Ibidda:** Daa'imman ibiddaan taphachuun irra hin jiru. Ibiddi aduu keessa osoo ittiin taphatanii yookiin harkatti qabatanii deemanii lafa bu'uun bosona naannoo isaaniitti argamu gubuu danda'a. Mana keessattis harkaa bu'ee mana gubuun isaaniin fi qabeenya mana keessaa mancaasuu danda'a. Kanaafuu, daa'imman bakka ibiddi jiru irraa fagaachuu qabu. Ittiin taphachuu yaaluun balaa guddaa kan geessisu ta'uu isaa hubachuu qabu.

GILGAALA 4.2

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Mootummaan Itoophiyaa Konvenshiniin Mirgoota Daa'immanii fudhachuun kan mirkaneesse yoomi?
2. Fakkeeniyota sarbiinsa daa'immanii tarreessi!
3. Haallan daa'imman ittiin miidhaa jalaa ba'uu danda'an tarreessi!

4. Sababoota balaan daa'imman irratti uumamuu danda'u barreessi!
5. Konveenshiniin mirgoota daa'immanii Dhaabbanni Mootummoota Walta'aniin labsame kutaa meeqaa fi keeyyata meeqa qaba?

4.3. DHIMMOOTA WALITTI DHUFEENYAA

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Erga mata duree kana barattee booda:

- Dhaabbilee Baha Afrikaa Tarreessuun kaayyoo isaanii ni ibsita.
- Baha Afrikaa keessatti naannoo dhaabbileen adda addaa itti argaman ni agarsiista.
- Kaayyoo walitti dhufeenyaa maal akka ta'e ni ibsita.

Dhaabbilee Walta'iinsa Baha Afrikaa Keessatti Argaman

Baha Afrikaa keessa dhaabbileen biyyoota gidduutti walta'iinsa uuman ni jiru. Dhaabbileen kunniin sochii misoomaa fi nageenyaaf taasifamu irratti biyyoonni Baha Afrikaa waliin akka hojjataniif jajjabeessa. Dhaabbileen kunniin IGAD fi Marii Biyyoota Naannoo Guura Naayil jedhamuun beekama.

IGAD (Inter Governmental Authority on Development)

Dhaabbata misoomaaf biyyoota Afrikaa Bahaan dhaabbateedha. Kan hundeeffames bara 1996tti biyyoota Afrikaa Bahaa jaha beelaan miidhamaniin ture. Teessoon isaa Jibuutii yammuu ta'u, kaayyoon isaas misooma gaafa Afrikaatti adeemsifamu qindeessuuf ture. Yeroo ammaa garuu kaayyoon IGAD nageenya naannichaa mirkaneessuun misooma saffisiisudha. Miseensonni dhaabbatichaa Jibuutii, Ertiraa, Itoophiyaa, Keenya, Somaaliyaa, Sudaanii fi Ugaandaa dha. Bara 1996tti gaggeessitoonni biyyoota miseensotaa yaada burqisiisaniin Manni Maree Ministeerota IGAD dhaabbate. Xiyyeeffannaa Walta'iinsa isaanii irratti dursa kan kennaniif wantoota sadiif. Isaanis:

- Walitti bu'iinsa ittisuu, tasgabeessuu fi rakkoo hiikuu akkasumas dhimmoota namummaa,
- Bu'uura misoomaa guddisuu (geejjibaa fi qunnamtiiwwan adda addaa),
- Wabii midhaan nyaataa fi kunuunsa naannoo mirkaneessuu dha.

Marii Biyyoota Naannoo Yaa'iinsa Laga Naayil (Nile Basin Initiative)

Biyyoota Miseensa Marii Biyyoota Naannoo Yaa'iinsa Laga Naayil ta'an beektaa?

Biyyoonni dhaabbata kanatti miseensa ta'an sagal ta'u. Isaanis Burundii, Koongoo Dimookiraatik Reppuubliki, Misir, Itoophiyaa, Keeniyaa, Ruwaandaa, Sudaan, Taanzaaniyaa fi Ugaandaa dha.

Yaadnni ka'umsa Marii Biyyoota Naannoo Guura Naayil bishaan Naayil walqixxummaan itti fayyadamuun misooma hawaas-dinagdee biyyoota naannoo Guura Naayil haala amansiisaa ta'een

hojii irra oolchuufidha. Walqixxummaan itti fayyadamuu bishaan Naayil irratti biyyoonni kanneen akka Misirii fi Sudaan baayyee itti gammadoo miti yoo ta'ellee, biyyoonni kanneen hafan irratti xiyyeeffatanii itti deema jiru. Dhaabbanni kun kan jalqabame bara 1999tti yammuu ta'u, qabxiwwan hedduu irratti waliigaluun haala tarkaanfii waliigalteen fudhatan irratti imaammata baasuuf yaaleera. Kaayyoon dhaabbatichaas akka armaan gaditti taa'eera.

- Qabeenya bishaan Guura Naayil haala itti fufiinsa qabuu fi walqixxummaan itti fayyadamuun badhaadhina, nagaa fi tasgabbi ummata naannichaa mirkaneessuu,
- Bulchiinsaa fi itti fayyadama bishaanii sirriitti hojii irra oolchuu,
- Biyyoota naannoo yaa'iinsa kanaatti argaman gidduutti walta'iinsaa fi waliin hojjachuun haala hundumtuu fayyadamuu danda'u mirkaneessuu,
- Hiyyummaa balleessuu fi walitti dhufeenya dinagdee guddisuu,
- Sagantich karoorisuu irraa gara hojiitti jijjiiramuutti akka darbu irratti hojjachuu.

GILGAALA 4.3

Gaffii Gaggabaabaa

1. Miseensota dhaabbata IGAD tarreessi!
2. Kaayyoon Marii Biyyoota Naannoo Guura Naayil maali?
3. Biyyoonni miseensa Marii Biyyoota Naannoo Guura Naayil isaan kami?

4. Xiyyeeffannaan biyyoota miseensa IGAD tarreessi!
5. Teessoon IGAD Magaalaa kami?

Cuunfaa

Guddina Industirii booda baay'inni ummataa dabalaa deeme. Sababonni isaas midhaan nyaataa gahumsaan waan oomishamuu danda'eef, qorichi dhukkuboota adda addaaf waan argamee fi guddina teekinoologiin walqabatee manni jireenyaa fi naannoo namoonni jiraatan qulqullinni isaa waan eegamuu danda'eefidha.

Faca'iinsi ummataa nannoodhaa naannootti adda adda. Wantoonni faca'iinsa ummataa murteessan;

1. haala qilleensa baramaa.
2. haala teessuma lafaa.
3. biyyee naannichatti argamuu fi.
4. albuuda naannoo sanatti argamudha.

Baay'inni ummataa qabeenya biyyiehi qabuun kan wal madaalu yoo hin taane rakkoo uumuu danda'a. Rakkooolee kunniin midhaan nyaataa gahaa dhabuu, manca'ina qabeenya uumamaa fi tajaajila hawaasummaa gahaa ta'e argachuu dhabuu fa'a.

Daa'iimman erga dhalatani kaasee hanga guddatanii of-danda'anitti kunuunsi godhamuufii waan qabuuf Dhaabbanni Mootummoota Walta'anii Konvenshinii Mirgoota Daa'iimmanii bara 1989tii mirkaneesseera. Biyyi keenya Itoophiyaanis mirgoota daa'immanii kanneen heera mootummaa keessa galchuun hojii irra oolmaa isaaf hojjachaa jirti.

Baha Afrikaa keessatti dhaabbileen walta'iinsaa hundeeffamaniiru. Dhaabbileen kunniin kanneen akka IGAD fi Marii Biyyoota Naannoo Guura Naayil yammuu ta'an nageenyaa fi misooma naannoo Baha Afrikaatti mirkanaa'uu qabu irratti biyyoota naannoo kanatti argaman waliin hojjatu.

GAAFFIILEE XUMURA BOQONNAA 4

Kutaa I: Himoota Sirrii ta'aniif "Dhugaa" Kanneen sirrii hin taaneef immoo "Soba" jechuun deebisi.

1. HIV/AIDSiin irra caalaatti biyyoota Sahaaraan gadii midhaa jira.
2. Guddina Indusitrii booda baay'inni ummataa xiqqaachaa deeme.
3. Gammoojjii hoo'aa keessa namoonni hedduminaan jiraatu.
4. Saffisaan baayyachuun ummataa manca'iinsa qabeenya uumamaa hordofiisa.
5. Humna daa'iimmaniitti garmalee fayyadamuun sarbiinsa mirga daa'iimmanii muldhisa.

Kutaa II: Kanneen sirrii ta'e filadhuuti deebisi.

1. Biyyi miseensa IGAD hin taane:
 - A. Itoophiyaa
 - B. Jibuutii
 - C. Keeniyaa
 - D. Misir
2. Dhaabbanni Marii Biyyootaa Naannoo Guura Laga Naayil kan hundeeffame:
 - A. Bara 1999tti
 - B. Bara 2000tti
 - C. Bara 2010tti
 - D. Bara 1998tti
3. Biyyoonni Walqixxummaan fayyadamuu bishaan Naayilitti baayyee hin gammadne isaan kami?
 - A. Itoophiyaa fi Ertiraa
 - B. Misirii fi Sudaan
 - C. Keeniyaa fi Ugaandaa
 - D. Ruwaandaa fi Burundii
4. Kanneen armaan gadii keessaa tokko sirrii miti.
 - A. Baay'inni ummataa qabeenya biyyaa waliin wal madaaluu qaba.
 - B. Haalli qilleensa baramaa faca'iinsa ummataa murteessa.
 - C. Naanoo baayyee diilallaa'u keessa namoonni hedduminaan jiraatu.
 - D. Daa'iimman hanga guddatanii of danda'anitti kunuunfamuu qabu.
5. Biyyoota armaan gadii keessaa tokko miseensa Marii Biyyoota Naannoo Guura Naayil.
 - A. Taanzaaniyaa
 - B. Chaad
 - C. Moozaambik
 - D. Maalaawii.